

ПОРІВНЯННЯ ЯК КОГНІТИВНИЙ КОМПОНЕНТ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ

У статті розглянуто порівняльний зворот в аспекті когнітивної лінгвістики; виявлено лінгвоконцептологічну можливість порівняння будувати номінативне поле концепту, його когнітивні ознаки та моделювати структуру концепту.

Ключові слова: порівняльний зворот, концепт, когнітивна ознака, мовна картина світу, лінгвоконцептологічний аналіз.

В статье рассматривается сравнительный оборот в аспекте когнитивной лингвистики; определена лингвоконцептологическая возможность сравнения образовывать номинативное поле концепта, его когнитивные признаки и моделировать структуру концепта.

Ключевые слова: сравнительный оборот, концепт, когнитивный признак, языковая картина мира, лингвоконцептологический анализ.

In the article a comparative turn of speech is considered in the aspect of cognitive linguistics; it is exposed that comparison turn has lingvoconceptological possibility to build the nominative field of concept; the comparative turn cognitive signs and its possibility to design the structure of concept are characterized.

Key words: comparative turn, concept, cognitive sign, linguistic picture of the world, lingvoconceptological analysis.

Серед мовних одиниць, що виконують прагматичну функцію, порівняння посідають важливе місце. А. Сен-Сімон стверджував, що «вся робота людського розуму в кінцевому результаті зводиться до порівняння: сказати, наприклад, що якась річ хороша чи погана, означає, що вона краща чи гірша за іншу, з якою її порівнюють» [7, с. 132].

Дослідження порівнянь на тлі художнього твору є особливо перспективним, бо твір пов'язаний з культурою, історією народу, тобто з картиною світу. У художньому творі відображено внутрішню індивідуальну модель світу автора, яка детермінує окреме висловлювання крізь текст як ціле. Порівняння ж не тільки фіксує елементи моделі світу, а й дає змогу простежити процес їх формування.

Практична діяльність людини, сама дійсність знаходять відтворення в мисленні, тому зовнішня мовна форма (порівняльна конструкція) не є безпосереднім відображенням фізичного стану речей, а виступає лише формою, в якій проявляють себе закони мислення. Висловлення з наявною в ньому компаративною конструкцією становить собою специфічну модель думки, основною ланкою в якій є наявність асоціативних відношень [6, с. 15].

Такий опис вторинного семіозису мови, визначення його методики в плані встановлення парадигматичних і синтагматичних зв'язків мовних елементів є суттєво новим напрямом у лінгвістиці, який О.П. Барменкова позначає як

лінгвістичну рефлексологію [1, с. 3]. Розвиток цього напрямку має вагоме наукове підґрунтя, пов'язане з працями Ю.М. Караулова, Ю.Д. Апресяна, О.С. Кубрякової та багатьох інших учених.

Метою дослідження є встановлення семантико-когнітивної здатності порівнянь формувати зміст концептів поетичного мовлення.

Порівняльні конструкції були предметом ретельного дослідження багатьох учених, зокрема М.І. Черемісіної, Н.А. Широкової, В.М. Огольцева, О.П. Барменкової, Л.І. М'яснянкіної, І.К. Кучеренка, Н.П. Шаповалової, Г.Я. Довженко, Л.В. Голоух, Л.В. Прокопчук, М.С. Заоборної, С.М. Рошко, О.І. Марчук. Складність лінгвістичної природи порівнянь зумовила появу різних, часто суперечливих думок щодо її структури. Найбільший інтерес викликала проблема розмежування порівняльних зворотів і неповних підрядних речень порівняльної семантики (Н.А. Широкова, І.К. Кучеренко, М.С. Заоборна, Н.П. Шаповалові, С.М. Рошко). Так, найчастіше під порівняльним зворотом розуміють конструкцію «показник (як) + іменник у Н.в.», а під неповним підрядним реченням – структуру з пропущеним присудком, який легко відновлюється з головної частини, наприклад: *По всіх містах їх діти стигнуть, / мов цитриниовий сік у цитрі* [4, с. 50].

Спираючись на засади семантичного синтаксису, поняття порівняння, порівняльний зворот розуміємо як мовну одиницю, що, за визначенням Л.В. Прокопчук, «дає змогу об'єднати різноструктурні побудови в

межах простого і складного речення, інтеграційним параметром яких виступає компаративна семантика» [6, с. 12]. Таким чином, предметом нашого розгляду є різні граматичні прояви порівняння – від форм орудного відмінка, підрядного речення, конструкцій з формами ступенів порівняння прислівників і прикметників до описових порівняльних конструкцій і конструкцій, побудованих за принципом образної аналогії, – які ми об'єднали терміном *порівняльний зворот*.

Порівняльні звороти входять до системи понять, за допомогою якої носії мови сприймають (класифікують, інтерпретують) світ, і є складовою частиною мовної картини світу. Вивчення мовної картини світу – це шлях до кращого пізнання специфіки будь-якої мови, розуміння системи уявлень окремого народу, його самобутності та ментальності. На всіх етапах історичного розвитку як мови, так і самого народу мовна картина світу набуває нових видозмін, дослідження яких допоможе чіткіше та глибше поглянути на причини та особливості еволюції окремого соціуму.

Услід за Б.О. Серебренниковим вважаємо, що концептуальна картина світу ширша й багатша за мовну [8]. Оперуючи поняттям «образ світу», концептуальна картина використовує його на позначення нерозчленованої сукупності феноменів свідомості в їх відношенні до реального світу. Мовна модель світу – це спосіб відображення образу світу в мовних структурах, у нашому випадку в порівнянні.

Як концептуальна, так і мовна картина світу містить поняття концепту. За визначеннями багатьох дослідників, цей термін позначає змістовий бік мовного знаку, який знімає функціональну обмеженість традиційних значення та смислу і органічно поєднує логіко-психологічні та мовознавчі категорії [2, с. 5].

Концепти можуть бути вербалізовані не тільки лексемами, але й широким колом інших мовних одиниць. Концепт у процесі мисленевої діяльності повертається різними сторонами, актуалізуючи у процесі різні ознаки в їх сукупності; ці ознаки чи сукупності ознак концепту можуть і не мати стандартного мовного позначення в мовленні людини. Будь-який мовний знак представляє концепт у мові, у спілкуванні, при цьому він представляє концепт не повністю – він своїм значенням представляє декілька основних концептуальних ознак, релевантних для повідомлення, передача яких є завданням мовця, входить в його інтенцію. Порівняльна конструкція містить знаки, які підлягають аналізу для формування концептуального поля української компаративи.

На трактування концепту, який виділяємо з семантики порівняння, накладаються філософські, етнічні, міфологічні, релігійні, психологічні та інші позамовні чинники, що, зрештою, визначають

його комплексний характер; сукупність цих ознак тією чи іншою мірою відбивається в художньому дискурсі, що може додавати до розуміння концепту нові показники смислу, конотативні відтінки, пов'язані, зокрема, з невичерпністю асоціацій, градацією оцінювання тощо. Неабиякого значення набуває у зв'язку з цим пошук шляхів і засобів вираження концептуального значення в дискурсивному аналізі. Виявлення додаткових конотацій, очевидно, має виходити з лексикографічного тлумачення слова-поняття, у якому стисло і ясно розкривається значення слова й його відтінки. Ідеться, отож, про слово в його значеннях і відтінках, а не про концепти, константи, зрештою, й не про поняття, основним наповнювачем яких є *смисл*. Під ним розуміється передовсім «особливий зміст, яким людина наділяє прояви своєї життєдіяльності, предмети та явища об'єктивного світу в процесі його духовно-практичного освоєння і внаслідок цього надає їм певного значення в системі людської культури, і ієрархії суспільних цінностей» [11, с. 624]. Для висвітлення змісту концепту потрібне залучення широкого набору додаткових щодо значення слова-поняття показників смислу, семантичних конотацій, асоціативних, аксіологічних та інших параметрів, які лише в своїй сукупності дозволяють наблизитися до смислу концепту. Поетичний текст якраз і створює умови виявлення широкого спектра різного роду відтінків, співзначень, трансформованих і переосмислених понять, що ускладнюються тими ж таки асоціаціями й оцінками. Звичайно, конкретний художній дискурс не може претендувати на «всеохопленість» смислу, але в силу своєї розгорнутості й глибини осмислення так чи інакше наближує нас до цього «утаємненого» смислу [3, с. 113]. Більше того, автор-мовець передає – свідомо чи несвідомо – не лише властиві йому уявлення про смисл концепту, але й етнопсихологічні, психолінгвістичні основи загальнонародного розуміння концептуальних понять. У цьому сенсі звернення до художніх текстів забезпечує внутрішню глибинну характеристику концепту, його приховані, підсвідомі або несвідомі, архетипні підвалини. У дослідженні звертатимемось до власне лінгвостилістичних, текстових принципів та прийомів виявлення внутрішніх потенцій смислу, оскільки це дозволить нам, наприклад, проаналізувати синонімічні ряди, в які включається слово на позначення концепту. Скажімо, до слова-поняття *доля* (1) – «хід подій, напрям життєвого шляху людини, обставини її життя» [9, с. 360] синонімами є *талан*, *жереб*, *щастя* (фольклор), *фортуна* (розмовний стиль), *планета* (розмовний стиль), *планида* (застаріла лексема), *уділ* (застаріле, урочисте), *най* (застаріле); до слова-поняття *доля* (2) – «надприродна сила, що нібито визначає все в житті, незалежний від людини хід подій, збіг обставин» [9, с. 360] –

призначення, приречення, мойра (книжний стиль), фатум (книжн.), фортуна (розм.). Семний аналіз цих співвідносних слів виявить не лише закономірності вживання кожного з них, але й – що особливо важливо – додаткові значеннево-поняттєві нашарування, що входять в одне й те саме ціле – смисл концепту [3, с. 112].

Додатковим джерелом інформації стосовно місця й функцій концептуальних понять в літературному дискурсі можуть слугувати асоціативні ряди, які орієнтують концептуальний смисл на етнопсихологічні параметри, можливості вияву народно-традиційного, ментального.

Беручи до уваги досвід багатьох науковців, які займалися описом концептів (Ю.С. Степанов, С.Г. Воркачов, В.І. Кононенко, Т. Космеда, Й.О. Стернін, З.Д. Попова та ін.), а також методику лінгво-концептологічного аналізу концептів, розроблену Й.О. Стерніним та З.Д. Поповою, пропонуємо таке розуміння порівняння як когнітивного компоненту тексту.

По-перше, порівняльна конструкція містить прямі номінації концепту, що дає змогу побудувати його номінативне поле. Побудова номінативного поля концепту являє собою встановлення й опис сукупності мовних засобів, що домінують концепт та його окремі ознаки. Зазначимо, що порівняння як динамічна, глибинна структура ментально-мовного світу людини репрезентує зазвичай не один, а два концепти, які відповідають суб'єкту та об'єкту порівняльного звороту. Наприклад, у цій українській трелі *страху, де посмішки сумні, як ночі* [4, с. 132] (посмішки/ночі), *ніч, як псалтир – постійна* [4, с. 160] (ніч/псалтир), *за спиною життя прошмигує, мов злодій (життя/злодій)* [4, с. 7] тощо.

Такі порівняння означають певну когнітивну ознаку, яка притаманна концепту, номінованому основою порівняння. Наприклад, *за спиною життя прошмигує, мов злодій* – злодій прошмигує; *прищепив тобі слова, немов чуму* – чума прищеплюється; *в цій українській трелі страху, де посмішки сумні, як ночі* – ночі сумні тощо.

По-друге, когнітивна інтерпретація результатів опису семантики мовних засобів дає змогу виявити когнітивні ознаки, що формують аналізований концепт як ментальну одиницю. Наприклад, розгляд лексико-семантичної групи порівнянь концепту «жінка» у творчості Лесі Українки дозволяє виявити такі когнітивні ознаки, як *соціальний стан, природне явище, фізичний стан (нездоров'я), моральні якості, міфічність*; концепт «смерть», виділений з поетичних порівнянь Василя Стуса, складається з таких компонентів: 1) когнітивний складник презентує розуміння смерті не як «припинення існування людини», а як перехід до іншої форми існування; 2) глибинне значення базується на міфологічному архетипі-уособленні смерті як жінки; 3) активне значення концепту полягає у розумінні смерті як стану, до якого призводить раптова одинична

(обмежена в часі, швидкоплинна) дія; 4) емотивний компонент неоднорідний; концепт «душа» у порівняльних зворотах того ж автора містить: 1) образний компонент: різнокольоровий, природний, предметний; 2) інформаційний зміст: «душа» має значення «психічний стан, загальне внутрішнє спрямування», не тотожна свідомості; 3) інтерпретаційне поле: зона оцінки: сприймається мовцями позитивно, зі співчуттям, енциклопедична зона: є вмістилищем для чогось, страждає.

По-третє, інформативна достатність порівняльної конструкції уможливорює моделювання структури концепту, а саме: 1) опис макроструктури концепту – віднесення виявлених когнітивних ознак до образного, інформаційного компонентів та інтерпретаційному полю і встановлення їх відношення у структурі концепту; 2) опис категорійної структури концепту – виявлення ієрархії когнітивних класифікаційних ознак, що концептуалізують відповідний предмет чи явище, та опис концепту як їхньої ієрархії за актуальністю для концептуалізації денотата концепту; 3) опис польової організації концепту – виявлення та опис когнітивних класифікаційних ознак, що складають ядро, ближню, дальню і крайню периферію концепту, і представлення змісту концепту у вигляді польової структури. Наприклад, макроструктура концепту «жінка», що була виведена з аналізу порівняльних конструкцій сучасного поетичного тексту, має таку модель:

- образний зміст: представлений зоровими образами природних явищ та соціальних ролей (*ти, наче п'яна, помішала вкупу і правду й вигадку; я полину, як біла хвиля, у хибкий танець*);
- інформаційний зміст: жінка є керуючим і підлеглим суб'єктом, перебуває в стані фізичного нездоров'я, є неемоційною та неліричною (*ти плакати не можеш, як і смерть; ти чиниш, мов безумна; я німа, як мур оцей; вона байдужа й гордовита, не як принцеса вже, а як богиня*);
- інтерпретаційний зміст: зона оцінки – амбівалентна (жінка, з одного боку, викликає співчуття у зв'язку зі слабкістю, «безтілесністю», стражданням, з іншого – побоювання через свій соціальний статус чи надприродні здібності); енциклопедична зона (когнітивні ознаки концепту, які вимагають ознайомлення з ними на основі досвіду, взаємодії з денотатом концепту) – жінка може викликати негативні відчуття у оточуючих, є аутсайдером у суспільстві, має певний вплив і владу над життями людей; регулятивна зона (когнітивні ознаки, які вказують, що треба робити і що ні у сфері концепту) – жінку треба поважати та милуватися нею; соціально-культурна зона (когнітивні ознаки, що відображають зв'язок концепту з побутом та культурою народу) – жінку зображено в античній традиції (*Хаос, Мойра, Ізольда, жриця*) та національній (*гетьманівна, лісова царівна, соловейко, хвиля*);

- рольові характеристики, притаманні жіночому традиційному побуту, відсутні; пареміологічна зона (когнітивні ознаки, що об'єктивуються прислів'ями, приказками та афоризмами) – жінка гарно співає (*бо ти ж мене сама причарувала і звабила, як соловейко, співом*);
- когнітивні класифікаційні ознаки, що концептуалізують денотат жінки, організовані і узагальнені такими параметрами (наводимо в порядку зменшення яскравості останніх): 1. Соціальний стан / Природне явище. 2. Фізичний стан. 3. Міфічність / Моральні якості.
  - польова структура: ядро – жінка стоїть над суспільством, виконуючи керівну функцію, або ж потерпає від несправедливого ставлення оточуючих, ближня периферія – є неемоційною, психологічно невеликою особистістю, дальню периферію складає національна специфіка концепту, представлена образами-об'єктами порівнянь *соловейко, гетьманівна*. Дослідження поетичного дискурсу виявляє тяжіння, «прихильність» авторів до певних

концептуальних позицій. У таких концептах концентровано передається духовне кредо, ідейний стрижень їхньої творчості, її визначальні вихідні принципи. Автор може мати свій провідний концепт, що розкривається в його глибинному смислі через образний світ автора-наратора. Такі ідейно-художні принципи, передані у вигляді концептів, можуть поєднуватися між собою, утворюючи своєрідні дихотомічні чи – рідше – трійсті угруповання. Так, для В. Стуса визначальними концептами є «я», «біль», «неволя», для І. Андрусика – «ми», «я», у творах В. Симоненка – «Батьківщина», «матір» тощо.

Отже, на підставі вищесказаного можна дійти висновку, що порівняльний зворот є плідним матеріалом для дослідження найяскравіших когнітивних ознак, якими сформовано зміст провідних концептів українського поетичного мовлення, що і зумовлює перспективність подальших розвідок з цієї проблеми у лінгвоконцептологічному напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барменкова О.П. Компаративна модель світу в російській мові та її реалізація у творах І. Бабеля: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова» / О.П. Барменкова. – Київ, 2003. – 18 с.
2. Воркачев С.Г. Концепт как «зонтиковый термин» / С.Г. Воркачев // Язык, сознание, коммуникация. Вып. 24. – М., 2003. – С. 5-12.
3. Кононенко В.І. Концептологія в лінгвістичному аспекті / В.І. Кононенко // Мовознавство. – 2006. – № 2-3. – С. 111-117.
4. Малкович І. Вірші на зиму / Іван Малкович. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА-ПОЕЗІЯ, 2006. – 200 с.
5. Попова З.Д. Когнитивная лингвистика / З.Д. Попова, И.А. Стернин. – М.: АСТ: Восток – Запад, 2007. – 314 с. [6] с. – (Лингвистика и межкультурная коммуникация. Золотая серия).
6. Прокопчук Л.В. Категорія порівняння та її вираження в структурі простого речення: Дис. ... кандидата філол. наук: 10.02.01 / Прокопчук Леся Василівна. – Вінниця, 2000. – 197 с.
7. Сен-Симон А. Размышления литературные, философские и промышленные / Анри Сен-Симон. – М.: Смысл, 1923. – 184 с.
8. Серебренников Б.А. Роль человеческого фактора в языке: Язык и мышление / Борис Александрович Серебренников. – М.: Наука, 1988. – 242 с.
9. Словник української мови: в 11 т. / Ред.: П.П. Доценко, Л.А. Юрчук та ін. – К.: Наукова думка. – Т. 2, 1971. – 550 с.
10. Глумачний словник української мови: Понад 12 500 статей (близько 40 000 слів) / Ред. д-ра філол. наук, проф. В.С. Калашника. – 2-ге вид., випр. і доп. – Х.: Прапор, 2004. – 992 с.
11. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред.: Л.Ф. Ильичев, П.Н. Федосеев, С.М. Ковалев, В.Г. Панов. – М.: Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.

Рецензенти: д.філол.н., професор Корольова А.В.,
д.філол.н., професор Радзівєвська Т.В.